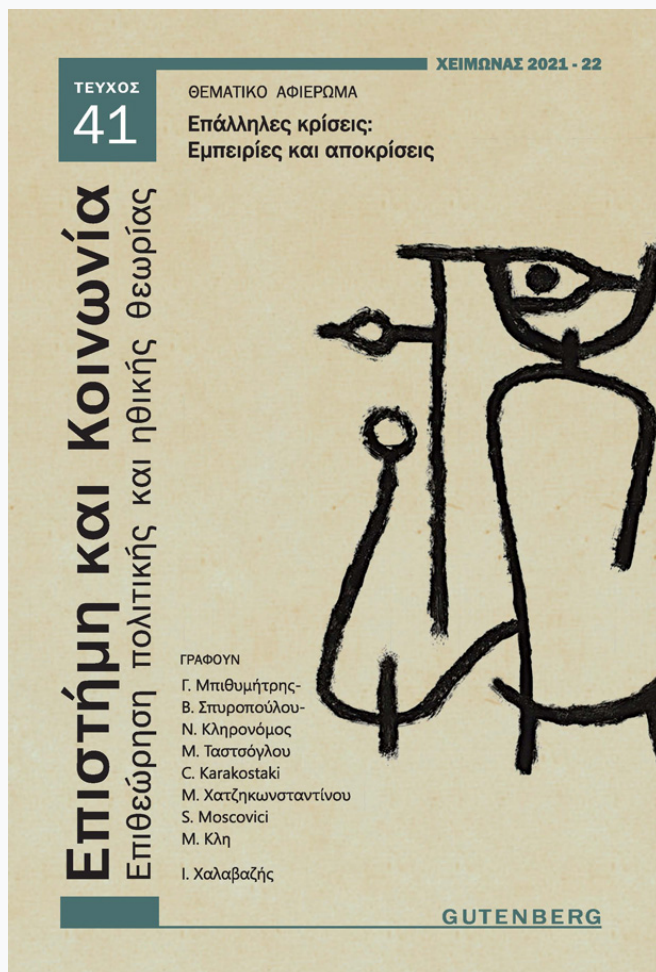

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 41 (2022)

Επάλληλες κρίσεις: Εμπειρίες και αποκρίσεις

Κωνσταντίνα Μπότσιου, Σωτήρης Ριζάς (επιμ.),
1821. Από την Επανάσταση στο Κράτος

Βαγγέλης Κούμπουλης

doi: [10.12681/sas.30259](https://doi.org/10.12681/sas.30259)

Copyright © 2022, Βαγγέλης Κούμπουλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κούμπουλης Β. (2022). Κωνσταντίνα Μπότσιου, Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), 1821. Από την Επανάσταση στο Κράτος. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 41, 203–207.
<https://doi.org/10.12681/sas.30259>

Κωνσταντίνα Μπότσιου,
Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), 1821.
Από την Επανάσταση στο Κρά-
τος, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθή-
να, 2021, 440 σελ.

ΤΗ ΧΡΟΝΙΑ που μας πέρασε οι μελέτες αναφορικά με την Επα-
νάσταση του 1821, γενέθλιο γε-
γονός ίδρυσης του ελληνικού κρά-
τους που προέκυψε, υπήρξαν κά-
τι παραπάνω από άφθονες, χω-
ρίς αυτό να σημαίνει πως στην
πλειοψηφία τους κόμισαν σπου-
δαίες νέες πληροφορίες ή, έστω,
νέες ερμηνείες για τα γεγονότα,
τα πρόσωπα ή τους θεσμούς. Με
εξάιρεση κάποιες καλές έρευνες
που είχαν εμφανώς πολλή δου-
λειά από πίσω τους, είχαμε τα
συνήθη αναμασήματα, με νέο πε-
ρίβλημα, πράγμα ασφαλώς ανα-
μενόμενο.

Βεβαίως, πέραν της επετείου
των 200 χρόνων και της προσπά-
θειας να κοιτάξουμε ξανά τι και
γιατί συνέβη στην αυγή της τρί-
της δεκαετίας του 19ου αιώνα
στην ανατολική Μεσόγειο με το
ξέσπασμα της Ελληνικής Επα-

νάστασης, υπήρξαν και μελέτες
που θέλησαν να δουν κάπως τη
συγκρότηση του ελληνικού κρά-
τους στη διαχρονία του ή, έστω,
σε ένα μεγάλο κομμάτι αυτής.
Ειδικότερα, μεγάλο ενδιαφέρον
παρουσιάζει ο πρώτος «ελληνι-
κός αιώνας», μέχρι τη Μικρασια-
τική Καταστροφή, με την οποία
αλλάζει ριζικά η ελληνική κοι-
νωνία και η δημογραφία της αλλά
και οι βασικοί στόχοι που μέχρι
τότε έθετε το ελληνικό κράτος.

Από το ξέσπασμα της Επα-
νάστασης που είχε ως αίτημα τη
δημιουργία ενός νεωτερικού, εθني-
κού κράτους, σύγχρονου, κατά
τα μέτρα της εποχής μέχρι τη
στιγμή που η Ελλάδα παρακά-
θεται στο τραπέζι των νικητών
του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πλάι
στις Μεγάλες Δυνάμεις που εί-
χαν εγγυηθεί την ανεξαρτησία της,
οι εσωτερικές διεργασίες και οι
αλλαγές που έχουν συντελεστεί
ήταν τεράστιες. Μοχλός του εκ-
συγχρονισμού υπήρξε η Μεγάλη
Ιδέα αφού, όπως επισημαίνουν οι
επιμελητές, η ανάγκη να υψρευ-
τηθεί η Μεγάλη Ιδέα έθεσε σε

κίνηση μηχανισμούς εκσυγχρονισμού του κράτους που διαχύθηκαν σαν παλίμψηστο στην οικονομία και στην κοινωνία. Η αδυναμία του νεοσύστατου κράτους να αντιπαρατεθεί με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς δεν διέθετε ούτε ισχυρή οικονομία ούτε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις, είχαν ως αποτέλεσμα να αναπτυχθεί από ελληνικής πλευράς μια ιδιαίτερα δραστήρια, στιβαρή όσο και ευέλικτη εξωτερική πολιτική, η οποία αντιστάθμιζε τις λοιπές ελλείψεις της ελληνικής άμυνας. Έτσι, το ελληνικό κράτος εκμεταλλεόταν κάθε ιδανική ευκαιρία για προσάρτηση εδαφών ασκώντας πιέσεις, μαζί με τους ‘αλύτρωτους’, τόσο στις Μεγάλες Δυνάμεις όσο και στα γειτονικά βαλκανικά κράτη, με τα οποία υπήρχε έντονος ανταγωνισμός καθώς ανέπτυσσαν κι εκείνα τις δικές τους αλυτρωτικές επιδιώξεις, που έρχονταν σε αντίθεση με τις αντίστοιχες ελληνικές.

Πόσο σχετικές ήταν οι εξελίξεις και οι αλλαγές στο νέο ελληνικό κράτος με τις επιδιώξεις των επαναστατημένων του 1821; Πόσο συνδεδεμένη υπήρξε η λαϊκή ευημερία ως ζητούμενο με την ανάγκη αποκοπής από τον αναχρονιστικό τρόπο λειτουργίας του οθωμανικού κράτους και τους παρηκμασμένους θεσμούς του;

Πόσο κοντά ήταν στις προσδοκίες των επαναστατημένων Ελλήνων το κράτος που τελικά προέκυψε; Η ανεξαρτησία, η εθνική ολοκλήρωση, η λαϊκή κυριαρχία, ο ‘έξευρωπαϊσμός’ ως βασικοί πυλώνες και στόχοι του ελληνικού μετεπαναστατικού κράτους πώς υλοποιήθηκαν, σε ποιον βαθμό, ποια εμπόδια, ποιες δυσκολίες ή ποιες ευκαιρίες παρουσιάστηκαν, ποιες συνέχειες και ασυνέχειες υπήρξαν; Αυτά είναι τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στον συλλογικό τόμο *1821. Από την Επανάσταση στο Κράτος*, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Παπαδόπουλος και τον οποίο επιμελήθηκαν —συμμετέχοντας και με κείμενά τους— η αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Κωνσταντίνα Ε. Μπόττσιου, και ο διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Σωτήρης Ριζάς.

Ο τόμος έχει χωριστεί σε τρία μέρη, τρεις ‘πτυχές’, κατά τους επιμελητές. Η πρώτη πτυχή έχει ως τίτλο ‘Κράτος, Θεσμοί και η “έξοδος” από τα Βαλκάνια: Βίοι παράλληλοι’. Ο Κώστας Κωστής, που υπογράφει το πρώτο κείμενο αυτής της ενότητας, αφού πρώτα αναφέρει πως το ερευνη-

τικό του ενδιαφέρον κατά την τελευταία εικοσαετία εστιάζει στη μελέτη των τρόπων μέσω των οποίων διαμορφώνεται το κράτος ως ανθρώπινη κοινότητα, στη συνέχεια επιχειρεί να δει αφενός πώς το ελληνικό κράτος που δημιουργείται είναι —εάν είναι— νεωτερικό και πώς πραγματοποιείται η μετάβαση από μια αυτοκρατορική πολιτική δομή σε μια δομή διαφορετικού τύπου, όπως εκείνη του ελληνικού κράτους που γεννιέται από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Τα θεμελιώδη εργαλεία που θέτει ο Κωστής στην προσπάθειά του να δει το μετεπαναστατικό ελληνικό κράτος ως σύγχρονο ή όχι ορίζονται από τα στοιχεία της εδαφικότητας, του ελέγχου των μέσων βίας, της απρόσωπης δομής εξουσίας και, τέλος, της νομιμότητας.

Ποιοι ήταν και πώς αναπτύχθηκαν οι πολιτικοί θεσμοί του ελληνικού κράτους μέχρι την εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο του Ελευθερίου Βενιζέλου στις αρχές του 20ου αιώνα, οπότε και έχουμε ριζικές αλλαγές; Αυτό είναι το ερευνητικό ερώτημα που απασχολεί τον Σωτήρη Ριζά στη δική του συμβολή στον τόμο. Θεσμοί υπάρχουν και δημιουργούνται από νωρίς αλλά κατά πόσον λειτουργούν ορθά; Πόσο λειτουργικό είναι το Σύνταγμα που, μέχρι την εισαγωγή της αρχής

της δεδηλωμένης, χειραγωγείται από τον θρόνο και από την πολιτική ελίτ, η οποία αποτελείται από πρόκριτους και παλαιούς αγωνιστές; Πώς λειτουργεί η καθολική ψηφοφορία από το 1844 στην κατακερματισμένη ελληνική κοινωνία; Ποιος ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων που συνδέθηκαν με την Επανάσταση σε σχέση με τη γεωπολιτική θέση του νέου κράτους;

Η Κωνσταντίνα Μπότσιου μελετά τη σχέση του ελληνικού κράτους προς τα βαλκανικά, που αναδύθηκαν αργότερα από το ελληνικό, με τους δικούς τους εθνικισμούς να λειτουργούν σε συνάρτηση με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική Χερσόνησο, αφού οι Μεγάλες Δυνάμεις επέτρεψαν έναν περιφερειακό πόλεμο 'δι' αντιπροσώπων'. Αντί να εμποδίζουν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έβλεπαν πλέον τα Βαλκάνια ως μια ασφαλέστερη ζώνη εκτόνωσης των μεταξύ τους ανταγωνισμών σε σύγκριση με τις υπερπόντιες κτήσεις. Και η πρώτη αυτή πτυχή ολοκληρώνεται με το κείμενο του Αδαμαντίου Συρμάογλου και του Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, που εστιάζει στη φορολογική πολιτική από το 1821 έως το 1909 και στη μετάβαση από τη δεκάτη στον φόρο εισοδήματος.

Οι δύο επόμενες πτυχές, επίσης με τέσσερις μελέτες η κάθε μία, που υπογράφονται από ισάριθμους ειδικούς επιστήμονες, τιτλοφορούνται ‘Μεγάλη Ιδέα: Η “Μέθοδος των Τριών”’: Στρατός, ιδεολογία, εξωτερική πολιτική’ και ‘Θεσμοί, κοινωνία, ταυτότητα: Η “Οδύσσεια” της εθνικής ολοκλήρωσης’ αντίστοιχα. Δεν θα ήταν ίσως σκόπιμο να αναφερθούμε σε ένα προς ένα τα κείμενα που συνθέτουν κάθε μία από τις δύο ενότητες. Συνοπτικά μόνο, ας πούμε πως στην πρώτη ενότητα, ο Δημήτρης Μαλέσης, ερευνητής γνωστός για τις μελέτες του αναφορικά με τον ρόλο του στρατού ως επί το πλείστον κατά τον 19ο και τον πρώιμο 20ο αιώνα, αναφέρεται στις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του ελληνικού βασιλείου κατά τον 19ο αιώνα, στα πλαίσια της αλυτρωτικής πολιτικής του. Ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος διερευνά τη σχέση ανάμεσα στον οικονομικό φιλελευθερισμό και την εθνική ολοκλήρωση, αναζητώντας ουσιαστικά τα οικονομικά μέσα που διέθετε το ελληνικό κράτος προκειμένου να υλοποιήσει την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Τον Γιάννη Καλπαδάκη απασχολεί η πολιτική που άσκησε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και το πώς τελικά έγινε περισσότερο

διαμεσολαβητής ανάμεσα στις δυνάμεις και λιγότερο ο έμπιστος συνολικά της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας σε συνδυασμό με το πώς η σύνδεσή του με τα ρωσόφιλα συμφέροντα είχε αρνητικές συνέπειες στην προώθηση του γεωστρατηγικού του οράματος. Η πτυχή ολοκληρώνεται με τον Μανόλη Κούμα, ο οποίος ερευνά τη σχέση των Μεγάλων Δυνάμεων με την Ελλάδα κατά τον πρώτο αιώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, ουσιαστικά από την εποχή του Όθωνα μέχρι την εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου, η πολιτική του οποίου, κατά την πρώτη πρωθυπουργία του, καταδεικνύει ότι όταν ισχυροποιηθούν οι εθνικοί συντελεστές ισχύος —πρωτίστως η οικονομία, οι ένοπλες δυνάμεις και, βέβαια, το εσωτερικό μέτωπο— οι δυνατότητες ακόμη και ενός ‘μικρού κράτους’, όπως η Ελλάδα, να ελιχθεί στο διεθνές περιβάλλον ενισχύονται σημαντικά και συνακόλουθα η εξάρτηση από τον ‘ξένο’ παράγοντα μειώνεται. Τι πιο επίκαιρο;

Στην τρίτη πτυχή, ο Θανάσης Χρήστου ερευνά τον ρόλο της παιδείας γενικότερα και του Πανεπιστημίου ειδικότερα καθώς και της εκπαιδευτικής πολιτικής που ανέπτυξε το ελληνικό βασίλειο μέχρι το 1909, αναδεικνύοντας τόσο τη συνάρτησή της

προς την κρατική ιδεολογία όσο και τη σημασία που είχε η παιδεία και η μόρφωση για το ελληνικό κράτος. Με το γνωστό ζήτημα της διαμάχης 'αυτοχθόνων-ετεροχθόνων' και τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, της 'ελληνικότητας' αλλά και το πώς ο 'ρομαντικός κύκλος' του αίματος εναλλασσόταν με τη νεωτερική έννοια της πολιτικής ταυτότητας καταπιάνεται η Ελπίδα Βόγλη, φωτίζοντας ένα διαχρονικό ζήτημα εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων μέχρι σήμερα. Ο Νίκος Αναστασόπουλος ασχολείται με την εσωτερική ασφάλεια μέσα από το πρίσμα της ληστείας μέχρι και το 1932, θεματική που έχει απασχολήσει και άλλοτε τον ερευνητή και στην οποία είναι ειδικός, ενώ, τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του Θανάση Μπαρλαγιάννη σχετικά με τις πολιτικές δημόσιας υγείας του ελληνικού κράτους, εκκινώντας από την Επανάσταση και καταλήγοντας στις πο-

λεμικές συγκρούσεις των αρχών του 20ου αιώνα.

Ως γενικό συμπέρασμα θα λέγαμε πως πρόκειται για μια λίαν ενδιαφέρουσα προσπάθεια που ξεχωρίζει, καθώς κάθε ένας από τους ερευνητές που συμβάλλει σε αυτή συγκεντρώνεται σε πεδία που άπτονται των διαρκών ερευνητικών του ενδιαφερόντων και δεν προκύπτουν από κάποια ανάγκη προβολής ή δήλωσης 'παρουσίας' στο πλαίσιο της επετείου. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, η λειτουργία των θεσμών του, η εξωτερική και οικονομική του πολιτική, η παιδεία του και τα ιδιαίτερα συστατικά στοιχεία του, που άλλοτε οδηγούσαν στην πρόοδο και άλλοτε στην οπισθοδρόμηση, κατά τον μάλλον 'κακοφωτισμένο' από τους σύγχρονους ιστορικούς 19ο αιώνα, παρουσιάζει πάντοτε ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο για τον ειδικό επιστήμονα αλλά και για τον φιλόστορα αναγνώστη.

Βαγγέλης Π. Κούμπουλης

Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι Αγγυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2021, σελ. 407.

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ στην Ελλάδα προσέλαβε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Πολέμου όπου μορφοποιείται και αναδιαμορφώνεται. Ο Εθνικός Διχασμός είναι σε πρώτο χρόνο ζήτημα 'εθνικής ιστορίας', ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και ελληνικών πολεμικών στόχων, το οποίο προέκυψε γύρω από το ζήτημα της στάσης την οποία θα υιοθετούσε η χώρα στον ευρωπαϊκό πόλεμο εντασσόμενη στον έναν ή στον άλλο συνασπισμό. Επρόκειτο για δύο ανταγωνιστικές αντιλήψεις του εθνικού συμφέροντος που συνδέονταν, ωστόσο, άρρηκτα με τις διεθνείς εξελίξεις και τον τρόπο προσέγγισης αυτών από τους συγχρόνους, με γνώμονα και τη γεωγραφική θέση της χώρας στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Οι Έλληνες δεν γνώρισαν μαζικά την εμπειρία των χαρακωμάτων στον Πρώτο Πόλεμο. Η Ελλάδα βγήκε στον πόλεμο το 1917-1918 εν μέσω λιποταξιών επιστράτων, ανταρσιών και στάσεων. Η συμμετοχή των ελληνικών όπλων ήταν παρά ταύτα καθοριστική για την εξέλιξη του

συμμαχικού αγώνα κατά την τελευταία φάση της επίθεσης στα Βαλκάνια. Ο οικουμενικός [global] χαρακτήρας του πολέμου προκύπτει από τις ιστορικές εμπειρίες των ανθρώπων τις οποίες μοιράζονταν είτε ως στρατιώτες και σύντροφοι στα χαρακώματα, είτε ως άμαχοι, είτε ως άνδρες/γυναίκες/παιδιά, είτε ως κατάσκοποι ή τέλος ως διαμορφωτές γνώμης και προπαγανδιστές.

Η ελληνική περίπτωση είναι διδακτική για αυτή τη γενίκευση του πολέμου, την πολλαπλότητα των ζωνών του και των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για τη μάχη των συνειδήσεων και τον επηρεασμό των ουδετέρων—από τον βομβαρδισμό πόλεων, τον αποκλεισμό, τον λιμό, την κατοχή εδαφών, έως την πληροφωρία και τις διαδρομές της—την ενοποίηση του πολεμικού με το εσωτερικό μέτωπο, την ανάδειξη του τοπικού πεδίου που ομογενοποίησε την εμπειρία του να είσαι σε πόλεμο και, ταυτόχρονα, τη διαφοροποιούσε ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της κάθε εθνικής ιστορίας. Οι Έλληνες αντιμετώπισαν τις πολεμικές εμπειρίες σε διάφορους χώρους και ενθυλάκωσαν—εκόντες, άκοντες, συνειδητά ή όχι—μια εσωτερική διαίρεση σε έναν ολοκληρωτικό πόλεμο. Η Θεσσαλονίκη και η Αθήνα ήταν δύο πολεμικές πό-

λεις που αντιπροσώπευαν τις αντίθετες αφοσιώσεις του διαιρεμένου έθνους. Στην Αθήνα, όπως και σε άλλες μεγάλες πόλεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης, το εσωτερικό μέτωπο έγινε πολεμικό μέτωπο.

Στους *Αργυρώνητους* του Στράτου Ν. Δορδανά, ιστορικού των αρχείων, της συστηματικής τεκμηρίωσης και της εμβριθούς σύνθεσης, πέρα από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, παρελεύνεται η Βέρνη, η Ζυρίχη, το Σαιν Μόριτς και η Γενεύη, τόποι ανάπτυξης της 'εξόριστης' προπαγάνδας, τα βουνά της Μακεδονίας, έδρα των 'αντεπαναστατικών' ανταρτικών τμημάτων, το Αιάκειο της Κορσικής και το Κάλιαρι της Σαρδηνίας από το μέτωπο των εξοριστών, αλλά και το Βερολίνο βεβαίως και η Νέα Υόρκη – η τελευταία ως σημαντικό οικονομικό και εκδοτικό κέντρο στο οποίο είχε επενδύσει η γερμανική προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της αμερικανικής ουδετερότητας (1914-1917).

Το βιβλίο μελετά τη γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα στα χρόνια του Πρώτου Πολέμου καλύπτοντας έτσι το σχετικό έλλειμμα της ιστοριογραφίας του πολέμου αυτού. Η προπαγάνδα δεν διαχωρίζεται ως ασκούμενη από το εξωτερικό ή από το εσωτερικό μέτωπο, αλλά αναλύεται

ως μια οργανωμένη επιχείρηση επηρεασμού των ουδετέρων κυρίως, η οποία συγκροτεί δίκτυα ανθρώπων μέσα κι έξω από τη χώρα και συνέργειες κρατικών θεσμών, στρατιωτικών επιτελείων.

Η γερμανική προπαγάνδα είναι καταρχήν βεβαίως εκείνη που οργανώθηκε από το γερμανικό κράτος. Γι' αυτήν ο Δορδανάς υποστηρίζει ότι δεν πέτυχε να ενοποιήσει το προπαγανδιστικό υλικό και να ιδρύσει υπουργείο σύμφωνα με το αγγλογαλλικό πρότυπο, παρότι η Γερμανία είχε ήδη πριν από την έναρξη του ευρωπαϊκού πολέμου αναπτύξει την προπαγάνδα. Το 1915 ιδρύθηκε με τη συνεργασία του υπουργείου Εξωτερικών και του Γενικού Επιτελείου το Γραφείο Πληροφοριών επιφορτισμένο με τον επηρεασμό και τον χρηματισμό του ξένου Τύπου, ενώ το Τμήμα Πληροφοριών του υπουργείου συντόνιζε την προπαγάνδα στις υπηρεσίες και διπλωματικές αντιπροσωπείες στο εξωτερικό. Η γερμανική προπαγάνδα είχε διαμορφώσει πλανητικούς στρατηγικούς στόχους που περιλάμβαναν την υποδούλιση των αντιποικιακών αισθημάτων των μουσουλμανικών πληθυσμών ή του ιρλανδικού αυτονομιστικού εθνικισμού. Παρότι έννοια με ρηχό βάθος, η προπαγάνδα ενέπλεξε συνεπώς με ποικίλους τρόπους

όσους πολίτες είχαν πειστεί υπέρ της γερμανικής υπόθεσης ή υπέρ της σύμπλευσης των δικών τους συμφερόντων με αυτήν. Η πλούσια υλικότητα της προπαγάνδας, η οποία χαρτογραφείται επαρκώς στο βιβλίο, την καθιστά ένα ελκυστικό αντικείμενο μελέτης για τον ιστορικό. Η εξαγορά και ο επηρεασμός των εφημερίδων σε διάφορες χώρες ενέπλεξε τον προπαγανδιστικό μηχανισμό, τους ιστορικούς δράστες —στρατιωτικούς, πολιτικούς, δημοσιογράφους, επιχειρηματίες— με τις πεποιθήσεις.

Η συμπόρευση των εσωτερικών στόχων του βασιλικού κύκλου στην Ελλάδα με τη γερμανοφιλία είναι αποκαλυπτική στο ωραίο κεφάλαιο του βιβλίου 'Η πένα και το όπλο', γύρω από την εκδοτική (μεταξύ άλλων) δράση των εξορίστων στην Ελβετία και στη Γερμανία. Στοχαζόμενος γύρω από το αποτύπωμα των γερμανόφιλων, αυτών που πίστεψαν στη γερμανική νίκη κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο συγγραφέας θέτει το κρίσιμο ερώτημα: 'Χάθηκαν μέσα στα γεγονότα του πολυτάραχου ελληνικού Μεσοπολέμου ή άφησαν αποτυπώματα στον χρόνο, που ήταν εύκολο να εντοπιστούν απ' όσους θα ενδιαφέρονταν (Έλληνες και Γερμανούς) να τους αναζητήσουν;' (σ. 286). Το συγκεκριμένο αποτύπωμα αναζητά ο Δορδανάς στο 'Αντί

Επιλόγου'. Εμβληματική περίπτωση ο βαρώνος Schenck που πέρασε στη βενιζελική και αντιβασιλική μνήμη ως διαφθορέας των συνειδήσεων εκμεταλλευόμενος τον πολεμικό φιλομοναρχισμό των αντιβενιζελικών κατά την περίοδο του πρώτου διχασμού (1915-1920), όταν ξεκίνησαν οι κύκλοι της βίας, μια περίοδο κατά την οποία η εφημερίδα *Νέος Κόσμος* σε δεύτερο χρόνο, θα χαρακτηρίσει ως περίοδο διαμάχης ιδεών και αντιλήψεων, με πραγματικά διακυβεύματα σε σχέση με τα 'προσχηματικά' της σύγχρονης της πραγματικότητας (14-5-1933). Ιχνηλατώντας τις διαδρομές της μνήμης γύρω από τον βαρώνο, ο Δορδανάς επισημαίνει την ενθύμηση του Κωνσταντίνου, της Σοφίας, του Σέγκ και της 'στρατοκρατικής κλίμακας του Παλατιού' από τον Ριζοσπάστη της 1ης Σεπτεμβρίου 1946, ημέρας του δημοψηφίσματος για την τύχη του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα. Οι προβεβλημένοι, περισσότερο ή λιγότερο, 'γερμανοέλληνες' συνέθεσαν συχνά τις εμπειρίες τους από τους δύο παγκοσμίους πολέμους και δήλωσαν σταθερά την πίστη τους στη Γερμανία ανεξαρτήτως καθεστώτος ή συγκυρίας, ενώ συνέβαινε να προστατευθούν από το πολιτικό και δικαστικό σύστημα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της

Γερμανίας. Συνιστούν μια ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία ανθρώπων που αναδύθηκε μέσα στις δύσκολες συνθήκες του ευρωπαϊκού πολέμου σε μια χώρα με φιλανταντική παράδοση κι εκμεταλλεύτηκε σε κάποιες περιπτώσεις τη συγκυρία της Κατοχής κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η μελέτη της διαφωτίζει τις διασταυρώσεις της ελληνικής με τη

γερμανική ιστορία και την ίδια την ιστορία των πολέμων.

Οι Αργυρώνητοι εμπλουτίζουν τη βιβλιογραφία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, του ελληνικού μοναρχισμού, του Εθνικού Διχασμού, της προπαγάνδας, του Τύπου και των ελληνογερμανικών σχέσεων.

Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου

Καστρινάκη, Α. (επιμ.), *Θα μου πεις την ιστορία σου; Ιχνηλατώντας το οικογενειακό παρελθόν. Σεμινάριο δημιουργικής γραφής με την Αγγέλα Καστρινάκη 2019, 2020*, Σειρά Σχεδιάσματα (τόμ. 1). Ρέθυμνο, 2020, Εκδόσεις του Κέντρου Γραφής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, σελ. 406

Η ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του ίδιου πανεπιστημιακού ιδρύματος, πραγματοποίησε κατά τα εαρινά εξάμηνα 2019 και 2020 σεμινάρια δημιουργικής γραφής, με το πρώτο να ακολουθεί τη διάζωσης εκπαιδευτική διαδικασία και το δεύτερο να προσαρμόζεται στις

ιδιαίτερες συνθήκες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, οι οποίες επιβλήθηκαν εκτάκτως λόγω της πανδημίας. Η θεματική των σεμιναρίων με αποδέκτες τους σπουδαστές και τις σπουδάστριες του Τμήματος Φιλολογίας, τους ώθησε να αποτελέσουν οι ίδιοι κύριοι συντελεστές—με την ανάλογη καθοδήγηση της διδάσκουσάς τους—ενός συλλογικού πονήματος, το οποίο διαφωτίζει με τη χρήση των λογοτεχνικών αφηγηματικών εργαλείων πτυχές της προσπάθειας εξόδου του ελληνικού πληθυσμού από τις μεταπολεμικές συνθήκες ανέχειας.

Ο συλλογικός αυτός πρώτος τόμος της σειράς ‘Σχεδιάσματα’ εγκαινιάζει τις εκδόσεις του Κέντρου Γραφής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου επιχειρείται να απο-

δωθούν τα βιώματα των παππούδων, γιαγιάδων, πατέρων και μητέρων των σπουδαστών διαμέσου μιας εξιστόρησης, η οποία έλαβε τη μορφή της συνέντευξης, όχι με τη συνήθη διαδικασία της απομαγνητοφώνησης, αλλά μέσω της δυναμικής καταγραφής σημειώσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι φοιτήτριες και οι φοιτητές εγκοιλιώθηκαν στην επιστημονικότητα του έργου τους, όντες σε εγρήγορση να σταχυολογήσουν τα όποια δεδομένα καθίσταντο χρήσιμα για τους σκοπούς της εργαστηριακής άσκησης, ώστε η καθομιλουμένη, λαϊκή γλώσσα κάθε τόπου —και κάθε εποχής, αναλόγως της ηλικίας του συνεντευξιζόμενου— να βρει την κατάλληλη γραπτή αποτύπωση, κατόπιν των απαιτούμενων επεξεργασιακών φάσεων του προφορικού λόγου, όπως αυτές ορίζονται στον κλάδο της Φιλολογίας.

Ο εν λόγω τόμος, ωστόσο, δεν παρουσιάζει μονάχα ενδιαφέρον επειδή νέοι και νέες ανέλαβαν ενεργητικά τον ρόλο του ερευνητή, καταρρίπτοντας το παθητικό πρότυπο του φοιτητή-ακροατή, αλλά διότι εξάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα για μία μακρά ιστορική περίοδο, η οποία επηρέασε καταλυτικά το κοινωνικό γίγνεσθαι της χώρας τόσο κατά τη Μεταπολίτευση όσο και

σήμερα. Οι αφηγηματικές τεχνικές ενός φιλολογικού τμήματος στάθηκαν ως αφορμή να εμπειδωθεί —για ακόμη μία φορά— το πώς η γλώσσα, έστω και στην πιο απλουστευμένη μορφή της, συμπεριλαμβάνοντας τα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου εντός της χώρας, συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνική εξέλιξη, δίνοντας απαντήσεις σε κοινωνιολογικά ερωτήματα. Κατά συνέπεια, 44 αφηγήσεις βιογραφικού χαρακτήρα αποκαλύπτουν πτυχές της μικρής καθημερινότητας των εξιστορούντων, έχοντας ως σημείο αναφοράς σε μακρο-επίπεδο τα ιστορικά γεγονότα της Κατοχής, του Εμφυλίου Πολέμου, της Στιγμής της Ανασυγκρότησης, της δικτατορικής και της μεταπολιτευτικής περιόδου, όπως αποτυπώθηκαν εντός του προαναφερθέντος χρονικού σε διαφορετικά σημεία εντός και εκτός της επικράτειας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη, καθένα από τα οποία αντιστοιχίζεται με το ανάλογο σεμινάριο, όπου περιλαμβάνονται οι ιστορίες των οικογενειακών μελών των συμμετεχόντων φοιτητών, οι οποίες φέρουν το δικό τους ξεχωριστό λογοτεχνικό τίτλο, αναγράφοντας το ονοματεπώνυμο του 'συγγραφέα', προσωποποιώντας την εργασιακή προσπάθεια του καθενός, χωρίς να εμφανίζο-

νται απλώς ως ανώνυμα τεκμήρια ενός εργαστηριακού πειράματος. Οι 19 ιστορίες του πρώτου μέρους και οι 25 του δεύτερου φέρουν έντονο συναισθηματικό φορτίο, το οποίο αφηγηματικά συγκινεί τους αναγνώστες, καθότι δεν πρόκειται για ένα λογοτεχνικό επινόημα, αλλά για διηγήσεις που εκφράζουν το μωσαϊκό των κοινωνικών συναισθημάτων με τον τρόπο που βιώθηκαν στις συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Οι μεγαλύτεροι ηλικιακά αναγνώστες δύνανται να εντοπίζουν πτυχές της δικής τους πραγματικότητας, σε σημείο που μπορούν ακόμη και να ταυτιστούν με τους 'ήρωες', ενώ οι νεότεροι ανακαλύπτουν γεγονότα, συνήθειες και πρακτικές σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, για τα οποία είτε έχουν διαβάσει απρόσωπα είτε υπήρξαν θιασώτες τους ως κομμάτι του δικού τους οικογενειακού παρελθόντος.

Γίνεται αντιληπτό πώς η λογοτεχνική πτυχή επιτυγχάνει τον στόχο της ταύτισης σε συναισθηματικό επίπεδο. Το γεγονός, όμως, το οποίο καθιστά τον συγκεκριμένο τόμο ένα είδος κοινωνιολογικού τεκμηρίου, συνιστά ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωπινες ιστορίες αντικατοπτρίζουν ακριβειολογικά την κοινωνική καθημερινότητα των πολιτικών τεκταινόμενων που ενδύονται ως

πλαίσιο. Κάθε αφήγηση αποκάλυπτει τη συστηματική προσπάθεια επιβίωσης στα δύσκολα χρόνια κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής και μετέπειτα, τον αγώνα για έξοδο από την κατάσταση της φτώχειας είτε μέσω της μετανάστευσης σε μεγάλες ελληνικές πόλεις, και δη την αθηναϊκή πρωτεύουσα, είτε στο εξωτερικό, επιχειρώντας τη μετάταξη από τη συλλογική εμπέδωση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας στην επιδίωξη της ατομικής ευημερίας, όπως εκφράστηκε στην Ελλάδα μέσα από την οικογενειακή κοινότητα, όπου το παραδοσιακό με το σύγχρονο αλληλεπιδρούν και συγχρωτίζονται με σημείο αναφοράς την ατομικότητα.

Οι αγώνες, οι δυσκολίες και οι στεναχώριες συναντούν τις μικρές χαρές, τα γέλια και τις κοινωνικές συναθροίσεις δημιουργώντας ένα 'κολλάζ' αφηγηματικών εικονοληπτικών στιγμών, οι οποίες επιτρέπουν να γίνει κατανοητή ποιοτικά η ελληνική οικογένεια του χθες και του σήμερα. Εντοπίζονται τόσο τα κανονιστικά χαρακτηριστικά της ανά χρονική περίοδο ως προς τους τομείς της επαγγελματικής, της μορφωτικής, της κοινωνικής, της πολιτισμικής και της πολιτικής της ταυτότητας, όσο και εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως η οικο-

γένεια ενός ναυτικού, ενός εργατικού μετανάστη στη Γερμανία και ενός μετανάστη που βίωσε το κομμουνιστικό καθεστώς του Εμβέρ Χότζα στην Αλβανία, οι οποίες ενσωματώνονται στο πολυσύνθετο σύνολο, διευρύνοντας την έννοια του όρου 'ελληνική οικογένεια'.

Το κινήρι της ευτυχίας, το οποίο αρχικά ξεκίνησε ως ασυνείδητη προσπάθεια εξόδου από τις εξαχρειωμένες συνθήκες διαβίωσης που είχαν επικρατήσει μεταπολεμικά στη χώρα, και στη συνέχεια μετεξελίχθηκε ως καθάρη ατομική στόχευση, η οποία παραμέρισε τη συλλογικότητα των συναισθημάτων και την περιόρισε στα του οίκου, φανερώνεται με τέτοιου είδους αφηγήσεις. Προφανώς και μία κοινω-

νιολογική μελέτη θα προσδώσει ένα διαφορετικό βάθος εστίασης και ανάλυσης, όμως, η ερώτηση 'Θα μου πεις την ιστορία σου;' δίνει την ελευθερία στον πληροφορητή να εκφραστεί με μεγαλύτερη ειλικρίνεια και άνεση, ιδίως από την στιγμή που ο συνεντευκτής είναι συγγενικό του πρόσωπο. Η απομάγευση, ίσως, της επιστημονικής ορθότητας με τα κατάλληλα φίλτρα μπορεί να αποκαλύψει εξόχως ενδιαφέροντα στοιχεία περιπτωσιολογικών συνθηκών τα οποία έχουν τη δυνατότητα είτε να ενσωματωθούν ως επιμέρους πτυχές του κοινωνιολογικού κανόνα είτε να συστηθούν ως νέο αναλυτικό πεδίο στην επιστημονική κοινότητα.

Θεοδώρα Αγγελοπούλου